

Fram mot det ukjente

Nansen-ekspedisjonen i historisk lys.

Foredrag ved Fram/Barents-seminaret, Vitenskaps-Akademiet 2.11.1993

"Mennesket har en uimotståelig trang til å undersøke alle deler av vår jord. De vanskeligst tilkommelige har vært polartraktene, idet is og sne og kulde der stengte sig hindrende iveien for menneskets fremtreden."

Disse åpningssettingene fra Fridtjof Nansens berømte foredrag om Fram-ferden, som tryllebandt tilhørerne overalt hvor Nansen fortalte om sin ferd etter hjemkomsten i 1896, var på én gang både opplagt og litt avslørende. Opplagt - fordi foredragsholderen ved å vise til det ugjestmilde og ugjennomtrengelige i polarområdene fikk anledning til å fremheve det som hadde vært *hans* ekspedisjons særpreg fremfor de mange andre ekspedisjoner som hadde trengt nordover mot isen i løpet av 1800-tallets annen halvdel: nederlandske, østerrikske, tyske, svenske, britiske, norske. Den tre-årige Fram-ferden 1893-96 var slik sett et skudd på en lang stamme: et kumulativt bidrag til den viten som skritt for skritt, ekspedisjon form ekspedisjon, ble bygget opp om "det ukjente strøk som omgir Nordpolen"¹.

Det litt avslørende i hans ord gjemmes i uttrykket "mennesket": *mennesket* som har slik en uimotståelig trang til å gå inn i det ukjente, *mennesket* som stenges av naturens egne hindringer i sin ferd inn mot det forgjettende land. Her var det ikke naturvitenskapsmannen, men eventyreren - den Nansen som hyldet dådstrangen, eventyrlysten - som slo igjennom. Da han nesten tretti år senere skulle oppsummere sin livserfaring, satte han selv denne egenskapen i sentrum. "Hvis det ikke hadde vært for vår races eventyr-lyst, hvor forskjellig ville ikke historien ha

¹ "Foredrag om "Fram"-ferden (1897)", i Nansens Røst I. Artikler og taler av Fridtjof Nansen. Redigert av A.H.Winsnes. Oslo: Jacob Dybwads Forlag 1942 s.228.

Om Quisling - se sidene 17-18 og videre

formet seg, og .. ikke til det bedre!"² Og av de mange som gjennom årene har skildret Nansen liv og virke, har de fleste stanset ved dette trekk som det helt særpregede for mannen: trangen til å bryte opp og trenge videre, videre, fram mot det ukjente. Han var usedvanlig rastløs som vitenskapsmann: gikk fra slimålen til havdypene, fra fag til fag - zoologi, oseanografi, geografi³. Den profesjonelle karrieren ble mildt sagt diskontinuerlig, og består av i karrierer som ble påbegynt, halvt gjennomført og brått avsluttet, som professor, politiker, diplomat, internasjonal delegat og fredsstifter, høykommissær og globetrotter.

Når vi spør: hva førte dette til? Hva ble resultatet, historisk sett, av denne trang mot det ukjente? - da må vi erkjenne at om eventyrlysten kanskje ikke har brakt menneskerasen helt så langt som Nansen drømte om, så brakte den *ham selv* til å virke inn på andre mennesker over forbløffende brede felter.

Studier av Nansen som politiker viser en mann med en særegen innflytelse i det norske samfunn. Det er vel kjent at han spilte en avgjørende rolle i 1905 - først ved å ildne regjeringen til aksjon, siden ved å be folk besinne seg etter bruddet med Sverige og velge kongedømmet fremfor den uprøvde republikk, som han selv opprinenlig hadde vært for. Han spilte også senere en dristig rolle, skjønt ikke direkte ukonstitusjonell, i flere gjentatte forsøk på å få stilt en utenomparlamentarisk regjering, uavhengig av partiene, på bena.⁴

Om Nansens betydning på den internasjonale arena, som diplomat og høykommissær, har vi god dokumentasjon gjennom den to binds biografi som foreligger fra Tim Greves hånd; og om Nansen som kulturell påvirker har vi nylig fått et interessant bidrag av historikeren Bodil Stenseth, som i en avhandling om den sk."Lysakerkretsen" og dens innflytelse i norsk kulturliv, vier

² "Eventyr-lyst. Tale holdt som rektor ved St.Andrews Universitetet 3.november 1926", sst., b.II s.662.

³ Bjørn Helland-Hansen i Norsk Biografisk leksikon bd.IX 1940; August Brinkmann d.y.:"Fridtjof Nansen - mannen og zoologen", Det Norske Videnskaps-Akademi, Årbok 1980 s.330ff.

⁴ Nansen og 1905: Jac.S.Worm-Müller i Norsk Biografisk Leksikon IX 1940 s.615-24; videre Jostein Nerbøvik, Anti-parlamentariske straumdrag. Oslo: Univesitetsforlaget ...; Nansen og Fedrelandslaget: Andreas Norland: Hårde tider. Fedrelandslaget i norsk politikk. Oslo: Dreyer 1973

Nansen og hans særpregede samlingsprogram stor oppmerksomhet.⁵

Det interessante er at arbeidene i alle disse retninger egentlig demonstrerer betydningen av Nansens ord i alle fall når det gjaldt ham selv: at det var i rollen som oppdager og eventyrer, i ett ord: som *grense-overskrider*, at hans innflytelse i disse sammenhenger lå. En zoolog, en oseanograf, en reiselivsforfatter fra Norge ville ikke kunne drømme om å oppnå tilnærmelsesvis den innflytelse som eventyreren kom til å øve.

Men samtidig lå naturligvis jordsmonnet rede for de sprang han foretok: forutsetninger fantes, for at mannen som kom hjem fra det ukjente *fikk* en rolle å spille. Mange av Nansens bemerkelsesverdige karrierer kan knapt tenkes uten de spesielle forhold som forelå, nettopp dengang da anledningene bød seg. Det finnes vel ikke noe bedre bilde av dette enn hva som hendte nettopp ved Fram-ekspedisjonens avslutning sommeren 1896. I tre år hadde ekspedisjonen da vært avsted: tre år tette av dramatikkk rundt tidens store altoppslukende spørsmål i offentligheten: unionssaken med Sverige. Mens Nansen lå isolert i isen, og senere slet seg fram over Frans Josefs land sammen med Hjalmar Johansen, vekslet kriser med triumfer der hjemme - den siste toppet i Stortingets vedtak om etablering av eget norsk konsulatvesen og senere det ydmykende tilbaketog i og med vedtaket om forhandlingene med Stockholm. Våren 1896 lå saken i et ubehaglig dødvann, med aktørene plaget av splittelser og tvil både blant aktivister og moderate. Her var behov, et sårt behov, for en samling om noe stort og enende, en nasjonal manifestasjon av ett eller annet slag.

Da var det at miraklet inntraff: den ekspedisjon som ingen hadde hørt om siden den hadde forlatt Karahavet i Vest-Sibir tre år før, meldte plutselig sin ankomst til Nord-Norge. Alt vel! Og som ikke det var nok: ekspedisjonens to deler - som hadde skilt lag i jauar 1895 - de inntraff i henholdsvis Vardø og Tromsø med én ukes mellomrom, og kunne nå forenes til en triumfferd med Fram

⁵ Tim Greve: Fridtjof Nansen I-II. Oslo 1973-74; Bodil Stenseth: En norsk elite. Nasjonsbyggerne på Lysaker 1890-1940. Oslo 1993.

ned langs Norges kyst som førte til den største gledesmobilisering vi noengang har sett i landet , frigjøringen i 1945 kanskje unntatt. Skildringene fra disse fantastiske tre uker viser til fulle at tiden var moden: at Norge trengte en samlingsfest, en stimulans til demonstrativ patriotisme og nasjonal selvfølelse. Samtiden var helt åpen om dette. "Hvorfor fyller Nansens dåd oss med slik glede? Bare fordi han har vist os veien til Polhavet? Nei, fordi den har vist oss veien til os selv", sa Bjørnstjerne Bjørnson i sin velkomsttale under festen på Akershus den 13.september 1896. Det var flagg, gurilandre, tribuner, og et menneskehav uten like. Og Nansen kvitterte. Instinktivt forsto han stundens betydning. Til tross for sitt lange fravær, alle begivenhetene han hadde gått glipp av, grep han øyeblikket da han formet sin takketale. Den skute som bar oss, var bygget og sendt av hele Norge, understreket han, og fortsatte:

"Den gang jeg utkastet planen til ekspedisjonen, var jeg mig vel bevisst, at en slik plan var det kun ett folk i verden som kunde utføre, og det var nordmennene. Ikke fordi vi besidder egenskaper som er så meget større enn andre folks; men fordi jeg tror at nordmennene står troere sammen enn noen annen nasjon står, når det kniper. Jeg har aldri tvilt på det norske folk; jeg har aldri tvilt på at det norske folk, når faren veier, vil stå sammen som ett."⁶

Slik ble den tilsynelatende uskyldige hjemkomstfest til en høytidelig pakt mellom nasjonen og dens dypt etterlengtede helt. Følelsene gikk så høyt at de nesten overrasket samtiden selv. Også hjemkomsten etter Grønlandsferden i slutten av 1880-årene var blitt feiret med en pomp og en prakt som enkelte fant i overkant av det smakelige. Han sto jo, den dengang 28-årige ekspedisjonsleder, som en romersk triumfator alene i sin vogn, og mottok hyldesten med en mine som han hadde ventet den fant den i orden, noterte en kanskje litt sjalu tilskuer.⁷ Men i 1896 ble begivenheten opphøyd til selve den store, nasjonale politikk. Slik sett fremtrer

⁶ "Svartale på folkefesten for "Fram"-mennene (1896)", Nansens røst I s.226f.

⁷ Petter Egge, sit.e. Brinkmann op.cit.s.331f.

Fram-ferden som intet mindre enn en forberedelse av 1905 - med alt hva dette kaster av betydningsfulle skygger fremover i historien.

La oss i det følgende forfølge én slik skygge innover mot nåtiden: en konsekvens av Nansens nordekspedisjoner som er forblitt litt upåaktet inntil de siste år, men som i dag tegner seg som den ikke minst interessante. Jeg tenker på den åpning Nansens ferder ga - ikke mot isen i nord, men mot landet i øst. Nansen og Russland, Sovjetunionen, det skal være vårt tema. Og det er et tema som ved nærmere ettertanke viser seg nært forbundet med Fram-ekspedisjonen, ja nærmest fremtrer som en direkte følge av den.

Nordpol-ekspedisjonen 1893-96 gikk nemlig ikke først og fremst mot nord. Den gikk i geografisk retning og distanse snarere mot øst, over Barentshavet, Karahavet, og langs Sibirs nordkyst over Nordenskiöld-havet, helt til de Nysibirske Øyer ved 160 grader, Japans lengdegrad, - for at Fram skulle komme i rett posisjon til å drives med isen mot polen.

Det to måneder lange toktet gjennom de nordsibirske farvann på Frams utferd opptok dengang Nansen selvfølgelig mye mindre enn forberedelsene til det som skulle komme: den store, farlige driften over polhavet. Men nysgjerring som han var, gjorde han sine iakttakelser om landet til styrbord - kysten innenfor Novaja Zemlja, Jamal-halvøya og senere Taimyr-halvøyene, hvorfra munningene fra de veldige sibirske elvene sender sine ferskvannsmasser ut i ishavet. Andre ombord gjorde det samme, og diskuterte muligheten av å kanskje etablere en fast skipsforbindelse fra Norge til Jenisei når - og om - de engang kom tilbake fra Nordpolen. Den 18.september, da Fram befant seg utenfor Lena-deltaet, svingte imidlertid ekspedisjonen mot nord og la Sibir bak seg for bestandig.

Men Nansen hadde fått sin interesse vakt for dette landet. Det ble bare i årene som kom så alt for liten tid til å tenke på å vende tilbake, selv om Nansens stjerne i disse årene steg i Russland, og invitasjonene forsåvidt strømmet på. I den store reformtid etter 1905, da Russland på så mange måter påny åpnet seg vestover, ble den norske polarhelt faktisk en uhyre populær mann i russisk

offentlighet. Men foreløpig uten at det avfødte nærmere kontakter. Etter Fram-ferden fulgte for Nansens vedkommende den langvarige, vitenskapelige bearbeidingen av funnene derfra, og da den var avsluttet, kom travle tider da det bare ble anledning til kortere forskningstok, vesentlig i Norskehavet, rundt Spitsbergen og i Nordsjøen; alt dette mens det annet store prosjekt - ekspedisjonen til Sørpolen - stadig ble skutt ut og til sist skrinlagt.

Først mange år etter Framferden meldte anledningen seg påny, da den nå 52-årige Nansen ble oppsøkt av en ung og pågående forretningsmann, romsdølingen Jonas Lied, som aktet å åpne en damskipsrute mellom Norge og Sibir med sikte på økt utvinning og omsetting av de veldige rikdommer i tømmer, mineraler og andre goder som Lied og hans norske, britiske og russiske investorer så for seg fra det nordlige Russland. *The Siberian Steamship Manufacturing and Trading Company* var blitt stiftet på Grand Hotel i Kristiania i januar 1912. Hovedaksjonærer fra norsk side var ingen ringere enn landets ukronte tømmerkonge Elias Kiær, hvalfangerpioneren Lars Christensen og papirfabrikanten Chr.B.Lorentzen. Et forsøksstokt i den påtenkte linjefarten ble gjennomført samme år, men uheldigvis tapte skipperen motet i møtet med Sibir-kystens ismasser og returnert til Norge uten engang å nærme seg bestemmelsesstedet, Jenisei-flodens munning i Karahavet. Jonas Lied, selskapets direktør, ventet forgjeves på ham der, med en større prøvelast av tømmer, hvete, honning, skinn, fjær, nøtter, talg, lin og hamp - alt sammen førsteklasses varer fra det ufatterlige naturens skattkammer som Sibir tilbød, men som nå måtte sendes tilbake uten å kunne omsettes til mangedobbelt pris på de vesteuropeiske markeder.

På veien hjem etter den mislykte handelstoktet grublet unge Lied på hva han skulle gjøre for å gi tiltaket den nødvendige løfting etter dette tilbakeslag. Plutselig slo det ham - som en inspirasjon, forteller han i sine memoarer, - at han burde få koblet "vår vogn til Nansens lykkestjerne" ⁸: invitere Fridtjof Nansen til å bli med på neste års handelstokt for å gi åpningen av Kararuten tyngde

⁸ Jonas Lied: *Over de høye fjelle*. Oslo: Jacob Dybwads forlag 1946, kap. "Nansens lykkestjerne".

overfor russerne, prestisje overfor investorene, reklame utad og sikkerhet for trygg gjennomfart gjennom isen - kort sagt, berge et dristig men saklig vel fundert kommersielt prosjekt ved den store manns hjelp.

Hvorfor sa den travle Nansen ja til akkurat denne invitasjonen? Spørsmålet har opptatt flere, blant annet Stein P. Aasheim i den skildringen han gir av Lieds og Nansens samarbeid i boka *Gjennom Sibir*⁹. Nansen selv stiller spørsmålet i reisebeskrivelsen "Gjennem Sibiren" (1914) og svarer at det "igrunnen [var] en gåte"¹⁰. Hans biograf har festet seg ved et strengt personlig motiv: Nansen hadde nettopp mistet sin yngste sønn i lungebetendelse, og sto i sorgen fast i eget arbeid. Jonas Lied forteller imidlertid litt mer om *hvordan* han vant Nansens øre. Han tok med seg de nyeste russiske karter over Sibir ut til Polhøgda, og merket fort at Nansen bøyde seg over dem med ungdommelig interesse. Han hadde jo vært i disse farvann før, studerte snart detaljene med et mulig gjensyns glede; det var kort sagt "ingen tvil om at det forslag jeg kom med, og disse karter vakte minner, virket på hans fantasi, og gjorde ham gunstig stemt". Det var altså utsikten til å vende tilbake til de sibirske kyster som tente gnisten i ham - lysten til å gjense dem, men nå også å trengte inn bak dem, støte sørover langs de veldige elver, møte Sibirs mangfoldighet av folkeslag og deres utsatte livsvilkår: samojeder, juraker, ostjaker, dalganer. Nansen følte simpelthen eventyrlyst, en draging som det daglige arbeidet med den akademiske oseanografii ikke kunne tilfredsstillere.

Slik oppnådde Lied å bevege den ettertraktede polarforsker til å si ja til innbydelsen fra Sibir-selskapet om å åpne ruten fra Norge til Karahavet, og fra en medfølgende invitasjon fra den russiske regjering til å forlenge denne turen med en båtreise opp Jeneseifloden til den krysset den trans-sibirske, og siden å følge jernbanen østover gjennom Mandsjuria og fram til Vladisvostok for så å returnere via den nye nordlige strekning som nettopp ble bygd gjennom Amur-land.

⁹ Stein P.Aasheim, *Gjennom Sibir i nordmenns fotspor*. Oslo: Ernst G Mortensens Forlag 1991.

¹⁰ *site*. *Gjennom Sibir*, bd.3 i serien *Fra Svalbard til Kaukasus*, red. Werner Werenskiöld, Oslo: Jacob Dybwads forlag 1941 s.11.

Nansens store Sibir-reise fra august til oktober 1913 ga valuta til den eventyrlystne, ja representerer faktisk en åpning av hans på forhånd vide horisont. Bak Jeniseis munning, nedover langs flodens bredd, og innover i det uendelige Sibir - halvannen gang så stort som Amerikas Forente Stater, men befolket av nomader og kolonisert stort sett av enkle settlementer av et par hundre innbyggers størrelse - der fant han et nytt land for sin medlevende virketrang og menneskelige sympati. Han fikk, som han selv sier, "det kjært, dette endeløse land, veldig som havet selv". "Det var som ens sjel vidde seg ut, og litt etter litt sugde inn en hel ny del av jorden".¹¹

Den omfattende reisebeskrivelsen han dikterte etter hjemkomsten skiller seg fra hans øvrige bøker ved sitt klart antropologiske tilsnitt. Han hadde selvfølgelig slike interesser fra før, først og fremst vakt gjennom møtet med og sympatien for eskimoene fra Grønlandsekspedisjonens dager. Men den bok han nå skrev, skildrer folkeslagene, deres levesett og geografi, med en innlevelse i bredden, som en åpenbaring av mangfoldet i menneskenes mulighet og samliv. Noen av de folkeslag han oppsøkte, var truet av sivilisasjonen - som Jenisei-ostjakene, en desimert og plaget folkegruppe hvis skjebne han fant "usigelig tragisk...et folk som skal dø".¹² Andre steder ble han mer opptatt av fremtiden, av potensialene: "her er det endeløse vidder med store muligheter som venter på å nyttes ut. Og av slike vidder så vi mer, og stadig mer, jo lenger fram og jo lenger øst vi kom".¹³

En spesiell interesse knytter seg til "Gjennom Sibirien" på grunn av det rike fotografiske materialet forfatteren kunne presentere. Nansen var en ivrig fotograf, så ivrig at han fikk fremkalt bildene under veis under båtturen nedover elvene. Hele dette bildematerialet fra Sibir-reisen er forresten i dag elektronisk tilgjengelig på den store Nansen-bildedatabasen ved Universitetsbiblioteket i Oslo, tilrettelagt av prosjektleder Svanhild Aabø og hovedbibliotekar Grete Østgaard Lund i Norske Avdeling og deres medarbeidere. En del av bildene ble forøvrig brukt i

¹¹ sst.s. 335, s.224

¹² sst.s.174

¹³ sst.s.224

Øystein Sørensens nye biografi, andre i Stein Aasheims fascinerende bok "Gjennom Sibir" fra 1991, som delvis følger samme rute som Nansen og Lied.¹⁴ Og bildene viser - ved siden av landskap og medpassasjerer - først og fremst mennesketyper, representanter for de folkegrupper han i teksten skildrer sitt møte med.

Én av landets mange innbyggergrupper Nansen ble fascinert av, var de forviste: de politisk og religiøst opposisjonelle som under bevoktning levde over alt i Sibir - dengang ennå i ganske små kolonier eller simpelthen losjert inn blant den øvrige russiske kolonistbefolkning. I Dudinka fikk Nansen hilse på to slike forviste og høre deres skjebne - en georgisk adelsmann som fortalte at han hadde fått tre års forvisning uten dom for en bagatell, og en ung armener som var sendt hit fordi han tilhørte et politisk parti "som ville gunnlegge et uavhengig armensk rike i Kaukasus". Nordmannen gjorde seg den refleksjon at folk som disse "som hadde en overbevisning, og tilmed var villig til å lide for den, - det var blant de beste elementer i det russiske folk ... en dag når folket helt våkner og de bundne krefter blir fri, kan vi vel kanskje også få høre nye røster fra Sibir; for det har sin fremtid, det kan vi være sikker på."¹⁵

Under reisen fikk Nansen ofte oppfordring om å holde foredrag for forskjellige selskaper og forsamlinger. Noen ganger talte han da om Fram-ferden, ekspedisjonen som så å si hadde brakt ham hit han var nå. Men oftere talte han direkte om hva han hadde opplevd i Sibir hittil, og da med sitt nyfremkalte lysbildemateriale til illustrasjon. Rett som det var kom han ved slike anledninger inn på den planlagte Karahavsrutene, og passet da på å fremheve betydningen av en fast skipsforbindelse mellom Sibir og Europa via elvene. Reaksjonen uteble ikke. Han møtte alltid ved slike anledninger levende interesse for prosjektet blant Sibirs isolerte og kontakthungrige innbyggere.¹⁶

¹⁴ Øystein Sørensen, Fridtjof Nansen: Mannen og myten. Oslo: Universitetsforlaget 1993; Aasheimop.cit.

¹⁵ Gjennom Sibir op.cit.s.124f., 204.

¹⁶ sst.s.221, 223, 229, 333.

Denne oppmerksomhet overfor Jonas Lie og *The Siberian Company* skyldtes kanskje Nansens høflighet. Mer sannsynlig er imidlertid at han i disse foredrag som i annen virksomhet var opptatt av næringsutvikling - ut fra en alminnelig sans for økonomiske og praktiske fremskritt som var så betegnende for ham og hans krets av "nasjonsbyggere" som de er blitt kalt, kretsen av kunstnere og intellektuelle hjemme på Lysaker utenfor Kristiania¹⁷ Og den sak han gikk inn for i sine Sibir-foredrag var den samme som den 20 år yngre Jonas Lied forfektet: at Russland i alminnelighet og Sibir især, hadde store behov for import av kapital og teknologi. En norsk-britisk dampskipsrute fra Norge til Karahavet, utstyrt med radiokommunikasjon og hjulpet av observasjoner fra areoplaner, kunne være en løftestang for de områder det her gjaldt. Og når Nansen kunne gå så helhjertet inn for det, var det naturligvis fordi han visste at Russland som investeringsområde på denne tid alt var både vel utprøvd og godt realisert av norske selskaper. Karahavslinjen til Lied var ingen enslig svale, men et nytt prosjekt på stammen av det som siden århundreskiftet hadde utviklet seg som en klar tendens i norsk næringsliv: økte investeringer i Russland, samtidig med at norske forretningsfolk selv søkte lykken i det russiske marked.

Historikeren Francis Sejersted har vist hvordan denne tendens kan ses som en bevegelse som førte nordmenn stadig lenger mot øst, omtrent som et gammeldags landnåm sprer seg fra det nærmere til de fjernere områder. Høykonjunkturen fra 1890-årene fristet nordmenn til å investere i Sverige; etter en tid i Finland; deretter i de vestlige områder av Russland, i Petrogradområdet, og så stadig dypere inn i tsarens rike.¹⁸ I 1903 utsendte opplysningskontoret for næringsveiene i Kristiania ut sitt første sirkulære med orientering om det russiske marked. Fra og med 1905 kan vi regne at aktiviteten skjøt fart, og i 1914 var den rett

¹⁷ Stenseth op.cit.s,37. s,138

¹⁸ Francis Sejersted, "Veien mot øst. Et norsk bidrag til den økonomiske imperialisme", i *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget 1993 s.107-138. En litt lengre versjon i *Vandringer*. Festskrift til Ingrid Semmingsen. Oslo: Aschehoug 1980.

om fattende.¹⁹ Ved Nevaen lå Dobrowka-anlegget, med norske sagbruk og cellulosefabrikker. Investor var blant annet tømmerkongen Elias Kjær. Rundt Hvitehavet opererte flere norske sagbrukseiere med egne forstfolk og teknikere; størst var Prytz & Co med anlegg i Onega og Arkangelsk, som hadde leveringsavtaler med Union hjemme. Ved Svartehavet virket flere norske skipsredere, blant dem Oscar Geelmuyden i Novorossisk; i Ukraina forretningsmannen Konrad Sundlo, i Petrograd grossisten Olaf Ferman, i Moskva en lang rekke, derunder Lied og Finn Støren. Det samlede varebytte Norge-Russland var riktignok fortsatt beskjedent, under 4 %. Men for enkelte varegrupper som trelast, fisk, korn og mineraloljer, var importen fra Russland betydelig. I tillegg kom naturligvis hva internasjonale forretningsmenn som Frederik Prytz og Jonas Lied forårsaket av verdiskaping mot større markeder.²⁰

At Nansen ville slå et slag for norsk kapital under sin reise, var derfor - som han også selv ga uttrykk for - naturlig og fremtidsrettet, et bidrag til at "de bundne krefter blir fri".

Da "Gjennem Sibirien" utkom høsten 1914, var verdenskrigen brutt ut. Nansen beskrev i forordet til den norske utgaven den uhyggelige motsetning mellom de inntrykk han hadde mottatt i Russland, og som ga ham "mot og livstro", og bildet av "denne verdensbrann som for hver dag rulles mer og mer grufuldt opp for oss ... For et uhyggelig spill av edle krefter! for et uopprettelig tap for Europas kultur!" Men han skrev samtidig noen linjer som lar en ane tanken om et nytt og for ham ennå ukjent land, som lå og lokket på den andre siden av våpengraven:

¹⁹ Egil Danielsen: Norge-Sovjetunionen. Norges utenrikspolitikk overfor Sovjetunionen 1917-1940. Oslo: Universitetsforlaget 1964 s.72f.

²⁰ Til litteraturen om den norske aktivitet i Russland kan ved siden av Lieds *Over de høie fjelde*, op.cit., nevnes et par upubliserte memoarer: *Opptegnelser ved Caroline Prytz (Frederik Prytz's hustru) 1878-1930*, nedtegnet 1955, i familiens eie; Oscar Geemuyden, "Episodes og my Life in Novorossisk, South Russia", nedtegnet 1924, i privat eie (kopi hos forf.); "Egil Abrahamsens erindringer fra hans liv innenfor skog- og sagbruksvirksomheten i Russland", nedtegnet i årene før 1979, hos rektor Theodor Abrahamsen, Hamar.

"Hva utgangen av denne store verdens-kamp kan bli, er det ingen av oss som overskuer. Den kan føre til en hel omforming av livs-verdiene, og det gamle Europa må sette opp nytt regnskap som vi ennå ikke vet hvordan kommer til å se ut."

Da tiden *kom* for å sette opp det nye regnskap, gjennom det nye verdensorgan Nasjonenes Forbund, da fikk som vi vet Nansen en role å spille som påny brakte ham ut i det ukjente.

Skjønt det var kanskje ikke "Eventyr-lyst" som ledet ham inn i det mellomfolkelige diplomati, med ansvaret for de omfattende programmer for internasjonale repatriering og nødhjelp som nå ble lagt på hans skuldre. Nansen kjente diplomatiet godt og hatet det hjertelig, både fra sin tid som Norges første sendemann i London 1906-08, og som formann for den norske forsyningsdelegasjonen i Washington 1917-1918. Brevene hjem til slekt og venner fra disse årene ute ånder av frustrasjon over byråkratienes sendrektighet, over formenes stivhet og ventetidenes uutholdelige lengde. Livet i komitéene, langs ante-chambrene og på hotellrommene var nærmest det motsatte av hva han oppfattet som det virkelige liv, der "ropet fra vilmarken dirrer unner alle vore handlinger, og gjør livet dypere og høiere, og edlere".²¹ Hvorfor han frivillig ga seg ut på en ny runde av alt dette, nå fra Folkeforbundets korridorer i Genève, krever sin årsaksforklaring.

Nansens biograf Tim Greve trekker en direkte linje fra Amerika-misjonen 1917-18. Linjen går via den amerikanske hjelpeadministrator Herbert Hoover, medlem av det nasjonale forsvarsråd og fra 1921 handelsminister - senere naturligvis kjent som USAs president. Hoover hadde møtt Nansen under Washington-forhandlingene, der Nansen hadde tatt på seg å forhandle fram den for Norge så viktige forsyningsavtale med USA. Hoover kjente selvsagt nordmannen av berømmelse, men ble nå vunnet av hans person. Det var derfor Hoover som opprinnelig og med avgjørende tyngde foreslo de europeiske stormakter at ledelsen av krigsfangearbeidet og hjelpeinnsatsen i øst burde overlates Nansen som høykommissær. I tillegg kom at Nansen, som

²¹ "Eventyr-lyst" op.cit.s. 676.

de fleste gode nordmenn, mot slutten av krigen hadde engasjert seg sterkt for opprettelsen av Nasjonenes forbund, og selv ble formann i den norske komité. Følgelig opptrådte han som en slags uformell privat-delegat ved verdensorganisasjonens stiftelses sesjon i Paris våren 1919.

Hvis nå dette var linjen, var det altså verdenskrigen som førte villmarkens helt for godt inn i maktens korridorer - behovet for opprydding, rekonstruksjon, det nye regnskap mellom folkene og verdiene. Men om han måtte gi opp alle tanker på ekspedisjoner, oppdagelser, seire over naturen og dens krefter, beholdt han i sitt arbeid like fullt én renning i sin personlighets vev; én tråd som knytter hans arbeid for Folkeforbundet direkte til hans orienteringer som oppdager. Denne tråd er Russland. Gjennom hele hans virke som internasjonalist i 1920-årene løper engasjementet for Russland som en klar og sterk, og derfor også ganske påfallende, føring.

Hans rent personlige fascinasjon over landet slapp aldri tak, men tiltok, og førte ham ut på de få ikke-diplomatiske reiser han i sitt trave virke fikk anledning til å gjøre, og som han satte av tid til å skrive bøker om etterpå: reisen til Kaukasus og Volgadalen sommeren 1925.

Hensynet til det russiske rikes forskjellige folkeslag, og engasjementet for de undertrykte av dem, ga ham dessuten den enkeltoppgave - armenerne - som tynget ham mest gjennom hele 1920-tallet.

Og på den internasjonale politikk arena ble Russlands sak den sak som lå ham aller mest på hjertet; som fikk ham til å formulere sine kraftigste og mest oppsiktsvekkende og i visse sammenhenger også mest avstikkende appeller; og til å gripe mest direkte inn i utenrikspolitikken, gjennom de ivrige forsøk på å få til en vestlig diplomatisk anerkjennelse av dette landet etter bolsjevikrevolusjonen og fredsslutningen.

Alt dette gjorde Nansen - uten selv å kunne russisk, uten personlig å kjenne synnerlig sympati for bolsjevikenes regime. Hvorfor?

Han var helt åpenbart grepet av idéen om Russland som fremtidens land, ja som nøkkelen til Europas skjebne på lang sikt. Han anså Russlands rolle i Europa og verden som grunnleggende, og talte om sin uro over "den skjebnesvangre forstyrrelse som Russlands utestengen voldte i Europas likevekt" ²²- en litt merkelig uttalelse, som jo peker mot en forestilling om europeisk-russisk "balanse" som kan være vanskelig å forsvare, både historisk og økonomisk. For meg, sier han imidlertid,

"står det som sannsynlig at ikke alene kan det bli Rusland som en dag, og ikke så langt frem, bringer Europa materiell redning; men det blir også derfra den åndelige fornyelse kommer".²³

Grunnlaget for denne vidtgående og lite nøkterne Russlandsforestilling, som i visse tilfeller kan likne en ideologi, og som nok ikke var helt ualminnelig tidlig i vårt århundre, er egentlig ikke utforsket. Det kan tenkes at noen av de europeere som delte denne ideologi, ønsket å distansere seg fra de forutgående generasjoners tilsvarende begeistring for Amerika. De to kontinenter ble ofte sammenliknet og - i alle fall av de Russlandsbegeistrede - til Russlands klare fordel. Nansens uttalelser om Sibir kan på mange måter minne om en New Frontier-retorikk, bevisst i parallell og derfor klar i kontrasten til den på denne tid langt mer vanlige pro-amerikanisme. Uttrykket "åndelig fornyelse" ville i alle fall ingen dengang falle på å bruke om USA. Man kan altså tenke seg at Russland med dets sibirske egner spilte rollen som et slags Amerika med motsatt fortegn: ressursmessig like lokkende, i muligheter like lovende - men dertil av en åndelig kvalitet som det vestlige kontinent jo i så påfallende grad manglet. - Jeg understreker at dette er spekulasjoner, men fristende å fremsette fordi vi beveger oss i et idelogisk utforsket område.

Hva angår Nansens personlige motiver, har han lykkeligvis redegjort for dem selv, i etterordet til det lille skriftet "Russland og freden" fra 1923.

²² Russland og freden. Kristiania: Jacob Dybwads forlag 1923 s. 146

²³ sst.s.XI

Dette er på sett og vis en ganske naiv bok, kanskje bevisst naiv, ved at den forsøker å forklare vestlige lesere hvorfor man bør drive humanitær hjelp i et land hvis regime man ikke kan føle sympati for. Slik sett gir den argumenter for Nansens store og nyskapende prosjekt: den politisk verdifrie humanitariansme, som vil holde de lidende mennesker, ikke styrer og regimer, opp for verdens oppmerksomhet. Men boka er dertil forholdsvis godtroende overfor det samme regime. Nansen var i Moskva i januar-februar 1923 og snakket da med Trotskij, Lunatscharskij, Krassin og andre folkekommissærer, som alle bedyret Russlands gode hensikter og forsikret at den eneste oppgave de som bolsjeviker nå stilte, var å få økonomien på fote. Ikke et ord ble sagt om proletarisk internasjonalisme. Endog folkekommissæren for veier og kommunikasjoner, Felix Dzerschinskij, har Nansen "en interessant samtale med", - mens den samme Dzerschinskij's stilling som cheka's leder bare streifes i forbifarten.

Årsaken til denne holdning er at forfatteren åpenbart regner med at bolsjevikenes regime skal bli av forbigående varighet. For det første fordi et regime bare er et regime, mens et folks utvikling ligger dypere; dets eget indre liv "lar seg ikke binne eller bestemme av tilfeldige styrere". Russlands store åndelige og materielle betydning for resten av verden "kan ikke i lengden være avhengig av skiftende politiske systemer," heter det. Og dette er så meget tydeligere som bolsjevikenes styre på mange måter jo er importert, kunstig, u-russisk.

Men selv på sine egne premisser finner han ikke bolsjevismen så ensidig fordømmelsesverdig som mange i vest. Arbeidsverdilæren, for eksempel, har ført en del praktisk godt med seg, blant annet at damer og herrer av overklassen hver lørdag har må være med å feie jernbanestasjoner eller skure andre offentlige bygninger, noe Nansen finner "sunt", rett og slett.

De personlige motiver for denne imøtekommende holdning gjør så forfatteren rede for i etterordet. Det er fascinasjonen over landet og folket, dypest sett; "en sterk sympati for den uthollenhet hvormed det (folket) har lidt både før og etter revolusjonene", en beundring for "den primitive sunhet hvormed de alltid har fattet nytt mot". I den russiske folkemusikk hører hører den store

nordmann en gjenklang "fra en fremmed tilværelses ukjente dybder ... en ennu bunden sjels evighetslengsler mot friheten, og i dypet av denne sjel aner en enda ufødt verden".

Han var kort sagt bergtatt av det russiske, slik han hadde lært det å kjenne under reisen i 1913. Det land han hadde vendt seg fra dengang Fram sto mot nord gjennom isen, og som han derfor hadde oppsøkt påny etter Lieds invitasjon, det hadde - må vi tro - rørt ved strenger han kjente som sine egne. De glimt hans egne intime dagbokblad og brev gjennom årene gir av tro og tvil, av melankoli og fortvilelse, frihetslengsel og henrykt, uforbeholden hengivelse - de kan kanskje ved nærmere ettersyn bidra til å forklare den merkelige sympati han umiddelbart under denne reisen følte overfor landets mennesker, deres karakter og historie, deres lidelser og håp, slik han måtte oppfatte dem.

I flere sammenhenger la han vekt på at den aller største ånd ikke bare i den russiske litteratur som han satte så høyt, men i verdens historie i det hele, Dostojevskij, tilbrakte mange år av sit liv "i Sibiriens avstengthet, nær de store ødemarker, hvor tiden ikke renner fra en".²⁴

Hvor langt han identifiserte seg med Russlands folk, viste seg kanskje særlig i det siste repatrieringsprosjekt han som høykommissær engasjerte seg i - Armenia-saken.

Armenernes ulykker både under verdenskrigen og tidligere - de tyrkiske massakre, flyktningstrømmene, de brutte løfter om et nasjonalhjem etter fredsslutningen - måtte naturligvis gjøre inntrykk på en mann som Nansen. Armenernes representanter i de internasjonale organer vant derfor fra første stund et åpent øre hos høykommissæren. Men mer enn det. Nansens omgivelser ble slått av det rent personlige engasjement han viste deres sak, da det gjaldt å få de sovjetiske myndigheter med på å la den lille kaukasiske sovjetrepublikken Armenia åpne grensene og ta imot så mange som mulig av de armenere som etter krigen og Tyrkerrikets oppløsning bodde spredt omkring i Midt-Østen. Folkeforbundets Armenia-prosjekt, som var et teknisk-irrigasjonsmesig

²⁴ bl.a.i foredraget "De små nasjoners rett" oktober 1914, og i Samtiden-artikkelen "Nordens stilling og oppgave under og efter krigen", Nansens røst II op.cit. s.458 og s.542f.

jordbruksprosjekt med sikte på oppdyrking av områdene øst for Nagorno Karabach, ble meget nøye fulgt, for ikke å si personlig overvåket av Nansen. Kan det være at møtet med den landsforviste ved Jeniseis bredd ti år tidligere hadde rørt ved en spesiell streng?

Planleggingen førte i første omgang til at han fikk anledning til å gjøre en reise i utvungne former til Sovjetrepublikken Armenia. Resultatet ble skildringen "Gjennom Armenien" fra 1927 - en bok der Nansen øste ut av sine forbløffende omfattende Armenia-studier, fra de aller eldste tider, og som han lot avslutte med sin berømte og smertefulle appell om hjelp til dette forfulgte folkeslag som var blitt så stygt sviktet i Folkeforbundets organer. "Ve det armenske folk, at det ble trukket inn i europeisk politikk! Bedre hadde det vært om dets navn aldri var blitt nevnt av en europeisk diplomat." ²⁵

Men Nansen tenkte på denne tiden ikke bare på det armenske folk. Han var levende interessert også i de andre av Sovjets mange ikke-russiske folkeslag. Armenia-reisen fortsatte derfor over Kaukasus til Daghestan, og videre til Astrakhan ved Volga-deltaet. Sammen med sin betrodde medarbeider og ledsager kaptein Vidkun Quisling oppsøkte han landsbyer, bedrifter, fiskeanlegg; intervjuet og noterte data om næringsliv og kapitalbehov; men samlet først og fremst opplysninger om Kaukasus-fjellenes mangfoldighet av folkeslag, deres grenser og etniske særpreg: tsjetsjener, abkhaser, osseter, georgier, gurier. Den felles reisebeskrivelse "Gjennom Kaukasus til Volga" - den kan nesten kalles så, fordi Quislings rolle både for fremstillingen og for faktamaterialet var helt uvurderlig - kan i dag med fordel leses som bakgrunn for de aktuelle begivenheter i regionen. Også denne bok - Nansens fjerde om russiske spørsmål - er nemlig preget av en grunnleggende antropologiske interesser.

"Gjennom Kaukasus til Volga" utkom høsten 1929. Noen måneder senere måtte Nansen til sengs med hjertesvikt. Den 13.mai

²⁵ sit.e. Gjennom Armenia, bd.4 i serien Fra Svalbard til Kaukasus, red. Werner Werenskiold, Oslo: Jacob Dybwads forlag 1941 s.304.

1930 døde han. Få dager senere fyltes hele førstesiden av Tides Tegn, Nansens gamle avis, med artikkelen: "Politiske tanker ved Fridtjof Nansens død" ,av kaptein Vidkun Quisling.

Her er ikke stedet å ta opp spørsmålet om forholdet mellom de to menn i full bredde. La det bare være sagt at siden 1922, da Quisling ble engasjert som ledert av det største enkeltprosjekt innen russlandshjelpen - distriktet Ukraina - hadde forbindelsen mellom dem stadig blitt nærmere. Quisling ble Nansens representant påny i Ukraina 1923, deretter hans utsending på Balkan året etter, og så hans utøvende hånd i Armenia-prosjektet - helt fram til Sovjet-regjeringen satte foten ned for enhver repatriering i 1929.²⁶

Sett fra Nansens side var den tause kapteinen en ideell medarbeider: kunnskapsrik, energisk, pålitelig og lojal. I tillegg lærte han Nansen mye, for Quisling var etter datidens forhold en avansert sovjetolog og behersket Russlands politikk, økonomi og befolkning bedre enn noen annen nordmann. De to var dessuten i inderlig samklang når det gjaldt vurderingen av Russland som Europas, om ikke verdens, skjebne-område. Her hadde de hva man kan kalle en felles ideologi. I 1924 hadde de da også stått sammen om å oppfordre regjeringen i Kristiania til å anerkjenne Sovjet-Russland, skjønt Nansen offentlig holdt sitt navn tilbake. Senere førte de en utførlig korrespondanse som varte så lenge Quisling bodde i Moskva - til jul 1929, to måneder før Nansen ble syk og snart etter døde.

I alt som ble sagt og skrevet ved nasjonalheltens bortgang, er nekrologen av hans 42-årige medarbeider derfor ikke den minst interessante. Den tok opp spørsmålet om Nansens syn på norsk politikk.

Nansen betraktet ikke sin livsgjerning som fullført, det snakket jeg med ham om mange ganger, skrev Quisling. Nasjonalheltens død burde derfor følges opp med dannelsen av et "nytt, helstøpt og stramt ledet ungdommelig nasjonalt samlingsparti" i Nansens ånd, som kan gripe "nasjonens forlatte fane". I ti punkter skisserte Quisling "Nansen-forbundets" politikk: sterk, uavhengig regjering;

²⁶ Hans Fredrik Dahl, Vidkun Quisling: En fører blir til. Oslo: Aschehoug 1991.

rikskongress av yrker til supplerings av Stortinget; vitenskapelig organisasjon av næringslivet; reformer i arbeids- og sosialpolitikk, det siste med økt vekt på rasens og arvens betydning, samt selvfølgelig full opprydding i finanser og økonomi.

Det var ikke helt ulikt sin navngivers preferanser, dette programmet. Nansen stilte seg sterkt kritisk til parlamentarismen, og sto - eller ble ofte stilt - i spissen for forsøk på å danne regjeringer utenom Stortinget: i 1917, 1919, 1924, 1925, 1927. Han hadde også talt for omdannelse av Stortinget til en stands- og næringsrepresentasjon, og gikk varmt inn for organisering av produksjon og finanser etter vitenskapelige metoder. I det hele tatt, han ville nok i prinsippet gjenkjent Quislings punkter som sine egne.²⁷

I prinsippet ja - men neppe i praksis. Tiden og stedet var ikke de beste. Og *mannen* manglet. Quislings prosjekt ble stygt innklemmt mellom Fedrelandslaget, Frisinnede, Bondelaget og andre høyregrupperinger, da det så dagens lys i form av Nasjonal Samling i 1933. Partiet ble derfor fort en utgruppe, føreren en fløyfigur som i løpet av 30-årene ble drevet lenger og lenger ut i sekterisme og til sist havnet i nasjonalsosialismen - en utvikling man uansett minst av alt vil forbinde med Nansen.

Men historiens list er lunefull. Når vi likevel ikke helt kan slippe motivet Nansen og Russland uten å følge det videre gjennom utløperen Quisling, er det fordi det en stakket stund faktisk så ut til å *bli* realisert, og da på en heller eiendommelig måte.

I juni 1941 falt Tyskland inn i Sovjetunionen. Hva man enn måtte mene om berettigelsen av dette felttog: det innledet en prosess som av mange iakttakere ble sett som begynnelsen på det russiske rikets og dets nasjonaliteters frigjøring fra bolsjevikstyret. "Landet vil bli oversvømt av kasserte partibøker" hadde Quisling spådd to år tidligere. Et heldig anlagt felttog ville kunne utløse en generell oppstand mot sovjetregimet over hele riket, mente han. Den norske NS-føreren var ikke alene om dette syn. For da krigen kom, strømmet en lang rekke av de tidligere Russlands-

²⁷ Om Nansen og norsk politikk, se foredraget "Legmannsskjønn og folkeopdragelse" fra høsten 1912, trykt i Nansens røst op cit s.416 ff., samt Andreas Norland, op.cit. kap.VII o.fl.st.

entreprenørene til det nå re-etablerte regjeringspartiet Nasjonal Samling og dets Austrveg-prosjekt: en påtenkt innsats av fornyet bedriftsetablering og kolonisering av russiske områder fra Norge. Jonas Lied satt riktig nok i London og fulgte verdenskrigen fra den andre siden. Men mange andre samlet seg i Oslo om planene for et nytt fremstøt i øst: Frederik Prytz, Finn Støren, Olaf Fermann, Konrad Sundlo og flere.²⁸

Austrveg-mennene vendte først interessen mot det de nå kalte "Bjarmeland" - Nord-Russland og Sibir. Deretter - og i takt med krigsutviklingen - mot Ukraina, så mot Hviterussland. Spørsmålet om kolonisering kom opp for flere områders vedkommende. Et offisielt kontor ble etablert i Oslo, et par industridelegasjoner sendt avgårde til Russland. Men det ble altså ikke til noe. Tyskernes felttog kjørte seg fast. Hva mer, det utløste ingen befrielseskrig av stort omfang - snarere tvert imot. Hitler viste seg helt uvillig til å satse på Russlands frigjorte folkegrupper. I januar 1943 satte han i ethvert tilfelle bom for all langsiktig planlegging vedrørende østområdene etter krigen. To uker senere fulgte den tyske katastrofen ved Stalingrad.

Og dermed løp den i praksis ut i sanden, den quislingske avlegger av Nansens Russlands-drøm. Men i teoriens verden avfødte den noe: et omfangsrikt historisk-geopolitisk skrift : "Denkschrift über die Russische Frage" fra høsten 1942, der Quisling forsøker å applisere Nansens og hans egne tanker om Russland som verdens skjebneområde, til mulighetene under den pågående krig. Skriftet - som ble distribuert til ledende tyskere i et lite antall, og som først nylig er blitt kjent - setter på plandokumentets form mange av de tanker om nasjonaliteter, folkegrupper og grenser, reorganiseringen av det russiske rike, som Nansen og han talte om under sine lange reiser gjennom Kaukasus og Volgadalen sytten år før: de uavhengige baltiske stater, de østeuropeiske med Ukraina i spissen, de kaukasiske republikker, og gruppen av de sentral-asiatiske. Skriftet gir en besnærende og merkelig fortsettelse av Nansens mange bøker om dette rike og dets betydning for verden.

²⁸ Ole Kolsrud, "Kollaborasjon og imperialism. Quisling-regjeringens Austrveg-drøm 1941-1944", Historisk Tidsskrift 1988/3 s.241-70; H.F.Dahl, Vidkun Quisling: En fører for fall. Oslo: Aschehoug 1992 s.402ff.

Først seksti år etter Nansens død, og hundre år etter at "Fram" forlot Sibirs kyst for å la seg drive mot polhavet, kan vi vel si at denne tankeverden igjen har fått en viss aktualitet.

Men - må det tilføyes: unektelig på en annen måte enn opphavsmannen kunne forestille seg.